

De invloed van religieuze identiteit en maatschappelijke oriëntaties op de waardering voor beeldende kunst

Koen van Eijck

1. Inleiding

De waardering voor kunst en cultuur wordt door sociologen vaak voorspeld aan de hand van een beperkt aantal sociaaleconomische predictoren, waaronder opleiding, inkomen, leeftijd en sekse. Deze indicatoren verklaren deels globale verschillen in voorkeuren voor legitieme of populaire kunst. We zouden daarom kunnen zeggen dat de status van iemands smaak zich op basis van dergelijke kenmerken tamelijk goed laat voorspellen. Die verticale status is echter maar één dimensie die aan smaakpatronen ten grondslag ligt. Smaakvariëaties binnen een bepaald statusniveau worden vaak niet of nauwelijks nader bepaald en het is zeer de vraag in hoeverre deze, met name binnen de legitieme cultuur, kunnen worden verklaard op grond van de genoemde indicatoren. Omdat ons onderzoek juist betrekking heeft op inhoudelijke verschillen in voorkeuren *binnen* de legitieme kunst voor meer traditionele versus meer moderne werken, willen we naast de bekende set van statusgerelateerde predictoren gebruik maken van religieuze overtuigingen en maatschappelijke oriëntaties om de waardering voor verschillende soorten beeldende kunst in te bedden in bredere betekenisstructuren. Hoewel kunst en religie nauw met elkaar verbonden zijn, is er nog weinig onderzoek gedaan naar de invloed van religieuze achtergrond op concrete artistieke voorkeuren. Ook de koppeling tussen appreciatie voor bepaalde kunststijlen enerzijds en waarden of attitudes anderzijds is nog nauwelijks empirisch gelegd. Toch ligt ook hier een verband voor de hand, aangezien zowel culturele smaken als maatschappelijke waarden onderdeel zijn van iemands habitus.

Om niet alleen een onderscheid te maken tussen een meer of minder legitieme smaak, zullen we bovendien een gedetailleerde meting van culturele preferen-

ties hanteren. Kwantitatief onderzoek naar cultureel gedrag maakt vaak gebruik van zeer globale indicatoren. Als het gaat om het in kaart brengen van culturele smaken of activiteiten, wordt veelal volstaan met algemene vragen over bezoek-frequenties aan bijvoorbeeld musea, theaters, of klassieke concerten. Hoewel dit onderzoek informatief is en relevante verschillen in kaart kan brengen, blijft steeds de vraag wat onderzoekers en hun respondenten nu precies bedoelen wanneer ze het hebben over theaterbezoek of het bijwonen van een popconcert of een toneelvoorstelling. De variatie binnen zulke algemene categorieën is zeer ruim en hetzelfde antwoord kan dus feitelijk sterk uiteenlopende voorkeuren aanduiden (Frith 1990; Peterson 1997; Wilterdink 2005). In dit artikel wordt daarom juist gekeken naar concrete voorbeelden van culturele items en hoe deze door wie worden gewaardeerd. We maken daarvoor gebruik van gegevens over de waardering voor negen aan respondenten getoonde stijlen binnen de beeldende kunst. Op grond van deze combinatie van gegevens kunnen we met de beschikbare data met name toetsen of een voorkeur voor klassieke of figuratieve beeldende kunst meer samenhangt met traditionele waarden en een religieuze achtergrond en of een voorkeur voor moderne of abstracte kunst hand in hand gaat met meer moderne of individualistische waarden en een niet-religieuze achtergrond.

2. Kunst en religie

De verbintenis tussen kunst en religie is van oudsher enorm sterk (Elsner 1996; Gell 1998; Wuthnow 2008). Bijbelse taferelen en afbeeldingen van Griekse of Romeinse goden domineren de klassieke zalen van westerse musea. Godsdienst is lange tijd de belangrijkste inspiratiebron geweest voor kunstenaars van over de hele wereld. Ook werd kunst, in de vorm van afbeeldingen of muziek, vaak ingezet om devotie op te roepen of rituelen te ondersteunen. In Europa was de katholieke kerk in het verleden dan ook de belangrijkste opdrachtgever voor schilders en beeldhouwers (Schama 2006).

Hoewel er tot op de dag van vandaag religieuze kunst geproduceerd wordt, zijn afbeeldingen van Griekse goden of bijbelse voorstellingen in de moderne of hedendaagse kunst eerder uitzonderlijk geworden (Van der Stap 1991; Crumlin 1998; De Wal 2008). Vanaf de middeleeuwen heeft de kunst zich langzaam maar zeker steeds meer losgeweekt van haar religieuze mecenasen en de bijbehorende thematiek (Elkins 2004; Scruton 2008). De relatie tussen kunst en religie werd daarmee gedurende de laatste eeuwen niet alleen losser, maar ook allengs moeizamer (Beisel 1993; Blau 1996). Sinds de opkomst van de moderne kunst zijn er door religieuze groepen voortdurend bezwaren geopperd tegen haar amorele karakter. Vooral in de puriteinse VS van de 19e eeuw keurde men moderne kunst op ethische gronden af en erkende men de autonomie van esthetische

criteria allerminst. Ook vandaag worden bepaalde kunstuitingen verguisd door gekwetste gelovigen. Regelmatig duiken controverses op, zoals die rond Andress Serrano's *Piss Christ* (kruisbeeld ondergedompeld in urine), Tania Kovat's *Virgin in a Condom* (beeldje van Maria onder condoom), Chris Ofili's *Holy Virgin Mary* (met olifantenpoep en plaatjes van pornovagina's) of, meest recent, de rel rond Martin Kippenberger's *Zuerst die Füsse* (beeldje van een aan het kruis genagelde kikker). Kunstenaars leveren kritiek op religie en religieuzen hekelen kunstenaars om hun gebrek aan respect en fatsoen.

Volgens Weber is deze botsing onvermijdelijk, omdat zij voortkomt uit de opkomst van een intellectualistische blik die voorrang geeft aan esthetische boven ethische kenmerken van kunst: "The rejection of responsibility for ethical judgment and the fear of appearing bound by tradition, which come to the fore in intellectualist periods, shift judgments whose intention was originally ethical into an esthetic key" (Weber 1968: 608). Ook volgens Bourdieu (1984) zijn de ethische en esthetische invalshoek sinds de opkomst van de moderne kunst niet goed met elkaar te rijmen. Het waarderen van kunst vereist een bepaalde 'speelse ernst'. Die houding zullen we volgens hem niet snel tegenkomen bij personen die het daarvoor benodigde cultureel en/of economisch kapitaal ontberen. Maar ook degenen die zich niet kunnen of willen losmaken van morele criteria wanneer zij kunst beschouwen, missen vermoedelijk de intellectuele speelsheid of de ethische distantie waar kunst om vraagt (Van der Tas 1998: 40). Iemand die zeer religieus is, zal bepaalde controversiële kunstwerken op morele gronden afkeuren en daarom wellicht niet aan een esthetische benaderingswijze toekomen. Kapitaalbezit, afgemeten aan objectieve indicatoren als opleiding of inkomen, lijkt daarom onvoldoende om culturele voorkeuren goed te voorspellen. Binnen sociaaleconomische categorieën vinden we waarschijnlijk nadere differentiatie op basis van aanvullende 'morele' categorieën zoals religieuze affiniteit of politieke voorkeur. Aan dergelijke ethische identificaties ontlenuen mensen een deel van hun identiteit en we mogen aannemen dat deze identificaties daarmee ook invloed hebben op de smaak, ofwel de evaluatie van culturele artefacten (Lamont 1992). Door een kunstvoorwerp, een tv programma of een muziekstuk wel of niet te waarderen, verbindt men zich al dan niet bewust met personen met gelijkaardige smaken en opvattingen en distantieert men zich van andere *interpretative communities* (Armstrong en Weinberg 2006). Religieuze overtuigingen vertalen zich in een cognitief kader of raamwerk dat dogmatischer wordt naarmate de onderliggende overtuiging aan kracht wint (Sherkat & Ellison 1997). Het wordt dan uiteraard steeds moeilijker om de specifieke bril waardoor men de wereld bekijkt, af te zetten; de aangehangen moraal dient namelijk altijd en overall als absolute richtlijn te worden gehanteerd. Omgekeerd hanteert de kunstwereld haar eigen vorm van orthodoxie, die het dan weer onwaarschijnlijk maakt dat hedendaagse-kunstliefhebbers recent gemaakte, authentiek religieuze kunst zonder dubbele bodems of kritische noten als kunst zullen bestempelen (Elkins 2004). Ook binnen de kunstwereld gelden uiteraard criteria die bepalen

wat voor werk überhaupt wel of niet als kunst kan worden gezien. Hoewel de grenzen volgens niet-ingewijden vaak zeer ruim getrokken worden, vallen veel afbeeldingen die juist hen ontroeren of behagen er buiten (Oosterbaan Martinius 1985; Blokland 1997). De aversie komt van twee kanten.

Omdat religieuze overtuigingen vermoedelijk een rol spelen in de manier waarop mensen de wereld tegemoet treden, is het mogelijk en zinvol om, analoog aan het concept cultureel kapitaal, te spreken van spiritueel, religieus, of moreel kapitaal (Lamont 1992; Verter 2003; Rey 2004). Religieuze disposities bepalen mede iemands kijk op de wereld en daarmee ook diens culturele smaak, zoals we eerder zagen. Bourdieu zelf gebruikt de term religieus kapitaal voornamelijk om te verwijzen naar de betekenis van posities in het religieuze veld en naar de macht die kan worden ontleend aan specifieke, vaak min of meer esotere, religieuze kennis (Guest 2007). Waar de rol van religie als belichaamde vorm van cultureel kapitaal wordt beschouwd, spreekt men liever van spiritueel kapitaal. Dat is minder gebonden aan iemands rol binnen religieuze instituties en kan zelfstandig vergaard en ontwikkeld worden (Verter 2003). Maar uiteraard kunnen ook religieuze opvattingen die afkomstig zijn van traditionele, geïnstitutionaliseerde religies worden opgevat als vormen van spiritueel kapitaal, aangezien deze evenzeer onderdeel gaan uitmaken van de habitus. Religie of spiritualiteit in brede zin maakt dan deel uit van een constellatie van morele waarden of attitudes die een persoon zich, vaak van jongs af aan, eigen heeft gemaakt om de wereld te interpreteren en zijn eigen positie daarin betekenis te geven.

Hoewel religieus kapitaal onder bepaalde omstandigheden kan worden omgezet in andere kapitaalsoorten, hoeven we niet te verwachten dat religieus kapitaal in de regel nauw samengaat met meer cultureel, economisch, of sociaal kapitaal. Dat geldt mogelijk binnen het religieuze veld, waar bisschoppen of sekteleiders (door Bourdieu [1991] *religious specialists* genoemd) op allerlei manieren beloond zullen worden voor hun machtige positie, maar niet binnen de samenleving als geheel. Religie heeft in westerse samenlevingen al lang niet meer het monopolie op de productie van moraal en de bijbehorende symbolen. Bovendien spelen in veel westerse samenlevingen meerdere religies naast elkaar een belangrijke rol, evenals talloze moeilijk af te bakenen spirituele stromingen die vaak niet of nauwelijks geïnstitutionaliseerd zijn (Diantell 2003). We hebben al gezien dat een traditionele religieuze levensbeschouwing niet bepaald een pré is binnen de huidige kunstwereld. Uiteraard kunnen religieuze opvattingen een rol spelen binnen andere velden (denk aan verzuilde domeinen als politiek, onderwijs of media), maar tot consistente voor- of nadelen in andere domeinen zouden religieuze overtuigingen niet mogen leiden. Verschillen in culturele smaken tussen personen met andere godsdienstige overtuigingen zullen eerder gebaseerd zijn op de daarbij behorende waarden en normen omtrent het schone en het goede dan op verschillen in macht die men dankt aan een bepaalde positie in het religieuze veld.

Door sociologen is de relatie tussen culturele smaak en religie opvallend weinig gelegd. Religie is een belangrijk thema binnen de kunst, maar niet binnen de kunstsociologie. Ook wanneer we onderzoek naar leefstijlen bekijken, komen we relatief weinig religie tegen. Het is dan ook uitzonderlijk dat Knulst (2005) religie nadrukkelijk betreft bij de verklaring van verschillen in vrijetijdsbesteding. Dan blijkt dat Nederlandse protestanten er een ingetogener vrijetijdspatroon op nahouden dan anderen. Je mag verwachten dat een dergelijk ingetogen ernst zich ook zou vertalen naar voorkeuren voor het ene schilderij, beeld, boek of muziekstuk boven het andere. Katholieken verschillen in de analyse van Knulst minder van niet-gelovigen, vermoedelijk omdat zij minder strenge gedragsregels aan hun geloof verbinden. Dat was al lang zo, maar dit proces is de laatste decennia in een stroomversnelling geraakt.

Meer algemeen is de invloed van religie op de morele levenswandel van personen die zichzelf als religieus beschrijven, tanende. Individuen gebruiken steeds minder religieuze kaders bij het interpreteren van de wereld en het eigen bestaan, ook wanneer zij kerkelijk zijn (Dobbelaere & Voyé 2001). Berger (1967) noemde dit subjectieve secularisering. België en Nederland behoren tot de groep van Noordwest-Europese landen waarin dit proces het verst gevorderd is (Verweij 1998). Het is dan ook de vraag in hoeverre we voor dergelijke landen überhaupt nog een invloed van religie op culturele smaken kunnen verwachten. Hoewel er weinig reden is om te veronderstellen dat waarden of attitudes er niet meer toe doen bij het beoordelen van kunst, is onduidelijk of religie nog wel een relevante indicator is van dergelijke waarden. We zullen in dit onderzoek daarom ook nagaan in hoeverre maatschappelijke oriëntaties samenhangen met de waardering voor beeldende kunst en in hoeverre die oriëntaties de relatie tussen religieuze overtuiging en de waardering voor een aantal soorten beeldende kunst interpreteren.

3. Kunst en maatschappelijke oriëntatie

In het beschikbare databestand hebben we voorbeelden van negen stromingen binnen de beeldende kunst ter beschikking, alsmede een zestal maatschappelijke oriëntaties die ook deels kunnen worden beschouwd als indicatoren voor een meer traditionele versus een meer individualistische houding ten aanzien van de samenleving. Eerder onderzoek met deze data naar voorkeuren binnen de beeldende kunst liet zien dat de aan de respondenten getoonde kunststijlen kunnen worden ingedeeld in twee hoofdgroepen: klassiek/figuratief en modern/abstract (Decraene et al. 2007; Berghman & Van Eijck 2009; Caen 2009). We verwachten dat klassieke kunst meer populair zal zijn onder eerder traditionele of conservatieve, gelovige respondenten. Moderne kunst zal het beter doen onder minder traditioneel ingestelde personen en ongelovigen. De vraag is tevens wat van het

verband tussen religie en waardering overblijft na controle voor maatschappelijke oriëntaties en sociaaleconomische achtergrondkenmerken.

Om maatschappelijke oriëntaties te meten, wordt gebruik gemaakt van zes concepten. De eerste twee, utilitair individualisme en solidariteit, meten de mate waarin mensen hun eigen belangen vooropstellen versus de mate waarin men zich inzet voor het welzijn van anderen. Utilitair individualisme benadrukt het eerste: het gaat over vooruitkomen in het leven, 'het maken', en het najagen van het eigenbelang zonder zich veel om anderen te bekommeren (Bellah et al. 1985; Chung and Henderson 2001). Utilitair individualisme hangt onder meer negatief samen met deelname aan clubs en verenigingen (Hooghe 2003) en positief met een antipathie jegens vreemdelingen (Billiet 1995). Solidariteit verwijst juist naar een warme interesse in het welbevinden van anderen en de bereidheid om anderen te helpen zonder dat zij daarvoor meteen wat terug moeten doen. Solidariteit lijkt als meer traditionele waarde goed te passen bij een waardering voor klassieke kunst in plaats van modern werk. Utilitair individualisme hangt vermoedelijk negatief samen met de waardering voor alle vormen van beeldende kunst, omdat het een waarde is die getuigt van een sterke focus op persoonlijk succes, wat eenzijdig wordt gedefinieerd in termen van macht en geld. Van Eijck en Lievens (2008) toonden aan dat deze houding negatief samenhangt met een voorkeur voor eender welke muzieksoort, hetgeen suggereert dat cultuur voor personen met een hoge score op utilitair individualisme sowieso onbelangrijk is.

De volgende twee concepten, sociale desoriëntatie en sociale isolatie, indiceren aspecten van anomie (cf. Srole 1956; Billiet 1998). Sociale desoriëntatie meet de mate waarin mensen de samenleving als onvoorspelbaar en ongeordend ervaren. Deze attitude duidt erop dat men het gevoel heeft dat de wereld te snel verandert en staat daarmee voor een meer traditionele levenswijze. Sociale isolatie verwijst naar het gevoel dat mensen niet, of niet langer, worden gesteund door betrouwbare, betekenisvolle sociale relaties. Deze attitude is niet eenduidig te koppelen aan traditie versus moderniteit, maar wordt toch meegenomen om na te gaan of anomie op zichzelf tot een verminderde interesse in kunst leidt. Als commentaar op de samenleving of als expressie van gedachten en gevoelens doet kunst een beroep op het inlevingsvermogen en de betrokkenheid van de toeschouwer. Een hoge score op de indicatoren voor anomie zou daarom negatief kunnen samenhangen met waardering voor kunst. We verwachten deze relatie echter alleen bij moderne kunst tegen te komen. Traditionele afbeeldingen zullen naar verwachting positiever gewaardeerd worden door personen met een hoge score op sociale desoriëntatie, omdat ze verwijzen naar een wereld die in hun ogen minder chaotisch en individualistisch was.

De laatste twee concepten, expressief individualisme en communitarisme, verwijzen naar de mate waarin respondenten hun eigen regels creëren versus de mate waarin zij gedeelde normen, waarden en tradities in ere houden. Expressief

individualisme is een mildere vorm van eigengereidheid dan utilitair individualisme (Bellah 1998). Het concentreert zich op de expressie van het zelf en doen waar men zin in heeft. Communitarisme staat daarentegen voor een verlangen naar gedeelde waarden, normen en tradities. Het benadrukt plicht en verantwoordelijkheid, in tegenstelling tot expressief en, vooral, utilitair individualisme (Galbo 2004). Verplichtingen vloeien voort uit een geloof in morele principes die binnen de gemeenschap worden gedeeld. Het valt dan ook te verwachten dat een hogere score op communitarisme positief zal samenhangen met waardering voor klassieke kunst en negatief met de waardering voor moderne werken. Voor expressief individualisme verwachten we het omgekeerde.

Onderzoek naar smaakvoorkeuren beperkt zich wat betreft de predictoren vaak tot sociaaleconomische posities, waaronder in de regel ook indicatoren voor cultureel kapitaal. Met name door psychologen is daarnaast met enige regelmaat gekeken naar de relatie tussen persoonlijkheidskenmerken en culturele voorkeuren (Zuckerman et al. 1993; Furnham & Avison 1997; Furnham & Walker 2001; Kraaykamp & Van Eijck 2005). Onderzoek naar de invloed van waarden of maatschappelijke oriëntaties op smaak of cultuurdeelname is zeer zeldzaam. Culturele smaak is echter wel degelijk ingebed in een breder systeem van betekenisgeving, zoals we hierboven hebben betoogd. Smaak is tenslotte een zeer belangrijke indicator van cultureel kapitaal, dat net zozeer wordt gestructureerd door de onderliggende habitus als iemands kijk op medemens en samenleving.

DiMaggio (1996) heeft de relatie tussen cultuurdeelname en maatschappelijke attitudes wel onderzocht. Hij omschrijft de set van waarden en attitudes die museumbezoekers typeert als 'a distinctly *modern* disposition, evincing, first, a faith in progress and in scientific (and artistic) authority; and, second, an open, cosmopolitan orientation to both people and cultures' (DiMaggio 1996: 161, cursivering in origineel). Mede op basis van onderzoek dat wijst op omnivore smaakpatronen (Peterson 1992), stelt DiMaggio dat culturele smaken niet alleen dienen om te laten zien tot welke sociaaleconomische groep men zich (graag) rekent. Bekendheid met kunst fungeert volgens hem als sociaal smeermiddel dat meer in het algemeen dient om sociale interacties in diverse netwerken en contexten te vergemakkelijken. Dat heeft volgens hem twee logische consequenties. De eerste, meest bekende, is dat beheersing van hoogculturele codes slechts één van meerdere relevante aanwijzingen is voor iemands status in sociale interactie. Voorkeuren op het terrein van populaire cultuur tellen namelijk ook terdege mee en zijn meer dan alleen het tegenovergestelde van highbrow preferenties. De tweede, minder bekende, consequentie is deze: 'If arts participation is one of several forms of prestigious cultural currencies – that is, if it is elective rather than required equipment for the middle and upper-middle classes – it may serve as an indicator of participation in certain horizontally differentiated social networks that propagate distinctive social and political orientations [...] arts participation may be associated with a particular set of social identities or self-schemata – e.g.

aesthete, person of culture, humanist – entailing a range of social and political values and dispositions’ (DiMaggio 1996: 163-4). Er is dus meer dan een high-brow smaakpatroon nodig om iemands sociaaleconomische positie kenbaar te maken en tegelijk staan culturele smaakpatronen voor meer dan alleen die sociaaleconomische positie (zie voor dit laatste ook Bryson [1996]). Dat is helder en geloofwaardig, maar nog weinig onderzocht binnen het domein van de legitieme kunst.¹ DiMaggio zelf komt via de omweg van theorieën over een nieuwe klasstructuur (o.a. Gouldner 1979) en wat hij het ‘neo-modernization perspective’ noemt, tot een aantal hypothesen die er op neer komen dat progressieve, liberale opvattingen positief zullen samenhangen met waardering voor kunst en dus met – zijn afhankelijke variabele – museumbezoek. Hij verwijst niet naar eerder empirisch onderzoek over deze relatie, vermoedelijk omdat het niet bestaat. Specifiek met betrekking tot religie vindt DiMaggio dat museumbezoekers minder vaak protestant of streng gelovig zijn dan niet-bezoekers, minder vaak menen dat de bijbel het woord van god verkondigt en minder vaak beweren dat geloof belangrijk is voor een goed leven. Wel bidden ze even vaak als niet-bezoekers.

DiMaggio’s onderzoek is het enige empirische vergelijkingsmateriaal dat we ter beschikking hebben. DiMaggio beschikt over een veel breder arsenaal aan sociaalpolitieke attitude-indicatoren dan wij, maar zijn maat voor cultuurdeelname is nogal grof. Het betreft een tweedeling in personen die het jaar voorafgaand aan de enquête ten minste eenmaal een museum bezochten versus personen die dat niet deden. Dat hij niettemin veel significante verschillen vindt, bevestigt alleen maar dat er werkelijk een verband is tussen cultuurdeelname en de onderzochte attitudes.

De door ons gebruikte data zijn gedetailleerder wat betreft de culturele smaak. Culturele smaken worden door ons in kaart gebracht door respondenten negen platen te tonen met daarop afbeeldingen van stilistisch verwante kunstwerken – bijna allemaal schilderijen. Respondenten werd gevraagd per kaart aan te geven in hoeverre zij kunstwerken in de afgebeelde stijl ‘graag zien’. Het gaat dus puur om smaakvoorkeuren en niet, zoals bij DiMaggio, om deelname aan cultuur. Te verwachten valt dat smaakvoorkeuren, als directe uitdrukking van iemands preferenties, sterker samenhangen met hun sociale waarden dan culturele gedragingen, die immers aan allerlei aanvullende beperkingen onderhevig zijn.

4. Verwachtingen

We verwachten dat een meer religieuze identiteit tot een sterkere voorkeur voor traditionele kunststijlen zal leiden en tot een mindere voorkeur voor moderne kunststijlen. Omgekeerd luidt het vermoeden dat een meer vrijzinnige levensbeschouwing een meer moderne voorkeur met zich zal meebrengen en samenhan-

gen met een lagere waardering voor traditionele stijlen. Omdat de beschikbare data niet alleen religieuze stromingen onderscheiden, maar ook meten of iemand religieus onverschillig, ongelovig, of overtuigd vrijzinnig is, kunnen we genuanceerder naar levensbeschouwelijke opvattingen kijken dan gebruikelijk is. Volgens DiMaggio (1996) zijn museumbezoekers veel meer modern dan traditioneel. Hij omschrijft musea zelfs als postmoderne plaatsen, waar vaak sterk uiteenlopende werken uit hun context gepresenteerd worden. Naast de mate waarin men traditioneel is, valt er mogelijk nog een verschil te destilleren uit de vraag naar levensbeschouwing. Het is bekend dat afbeeldingen in het katholieke geloof een erg grote rol spelen, terwijl zij in andere christelijke religies (met name het protestantisme) en de islam niet of nauwelijks van betekenis zijn (Halle 1993; Haynes 2005).

Dit leidt tot de volgende hypothesen over de relatie tussen levensbeschouwelijke achtergrond en waardering voor beeldende kunst:

Hypothese 1: Traditionele kunststijlen zullen het meest worden gewaardeerd door de katholieken, in aflopende volgorde gevolgd door de niet-katholieke christenen,² moslims, ongelovigen, onverschilligen en vrijzinnigen.

Hypothese 2: Moderne kunststijlen zullen het meest worden gewaardeerd door de vrijzinnigen, in aflopende volgorde gevolgd door de ongelovigen, onverschilligen, niet-katholieke christenen, katholieken en moslims.

Deze volgordes zijn deels elkaars spiegelbeeld, maar niet helemaal. De ongelovigen en onverschilligen wisselen van positie in de volgorde, omdat we veronderstellen dat onverschilligen in zowel klassieke als moderne kunst minder geïnteresseerd zullen zijn dan de ongelovigen. Onverschilligheid ten aanzien van religie hangt naar verwachting samen met een zekere culturele onverschilligheid die tot uiting komt in geringer enthousiasme over kunst in het algemeen. Omdat we verwachten dat moslims wat strenger zijn in hun geloofsbeleving dan niet-katholieke en katholieke christenen, en bovendien van huis uit gemiddeld minder bekend zullen zijn met de westerse moderne kunst die in de enquête aan bod komt, verwachten we ten slotte dat zij het minst enthousiast zijn over moderne kunst.

Met betrekking tot de opgenomen maatschappelijke oriëntaties, veronderstellen we dat meer traditionele oriëntaties samengaan met een traditionele smaak en meer moderne oriëntaties met een moderne smaak. Tot de meer traditionele oriëntaties rekenen we solidariteit, sociale desoriëntatie, sociale isolatie en communitarisme. Tot de moderne oriëntaties rekenen we utilitair en expressief individualisme. Zoals we hierboven meldden, staat een hoge score op utilitair individualisme echter voor een zo geringe mate van interesse in wat anderen bezielt, dat we niet verwachten dat deze vorm van individualisme de interesse

in moderne kunst vergroot. Belangstelling voor moderne kunst zal daarom vermoedelijk alleen positief samenhangen met expressief individualisme en negatief met alle andere oriëntaties. Belangstelling voor traditionele kunst zal eerder positief samenhangen met solidariteit en communitarisme, omdat deze oriëntaties beiden refereren aan zekere nostalgie naar betere tijden en naar orde en duidelijke regels. De indicatoren voor anomie, sociale desoriëntatie en sociale isolatie kunnen enerzijds ook samenhangen met dergelijke nostalgische gevoelens, maar indiceren anderzijds een zekere afstand tot de samenleving, waarin men zichzelf niet goed herkent. Toch verwachten we dat ook deze oriëntaties positief met de waardering voor klassieke kunst zullen samenhangen, zij het minder sterk dan solidariteit en communitarisme. Expressief en utilitair individualisme zullen negatief samenhangen met de waardering van traditionele kunst.

Hypothese 3: De waardering voor traditionele kunststijlen hangt positief samen met solidariteit, communitarisme, sociale desoriëntatie en sociale isolatie en negatief met expressief individualisme en utilitair individualisme.

Hypothese 4: De waardering voor moderne kunststijlen hangt positief samen met expressief individualisme en negatief met utilitair individualisme, solidariteit, sociale desoriëntatie, sociale isolatie en communitarisme.

Tot slot verwachten we dat de onderzochte maatschappelijke oriëntaties in belangrijke mate de effecten van religieuze overtuiging zullen interpreteren. Zoals gezegd, neemt de betekenis van religie als zingeving af. Voor zover religie samenhangt met smaakvoorkeuren, zal die samenhang in belangrijke mate toe te schrijven zijn aan niet specifiek religieuze kenmerken van mensen, maar eerder aan meer algemene opvattingen die met religie samengaan. Het is, kortom, vermoedelijk niet die religie zelf die het grote verschil maakt, maar de bijbehorende constellatie van waarden, houdingen en overtuigingen. We verwachten daarom wel grote verschillen tussen personen met een andere religieuze achtergrond, maar na controle voor de onderzochte maatschappelijke oriëntaties zullen de directe effecten sterk afnemen.

Hypothese 5: De effecten van religieuze achtergrond zullen in sterke mate worden geïnterpreteerd door sociale oriëntaties.

5. Data

Om onze onderzoeksvragen te beantwoorden, maken we dankbaar gebruik van gegevens uit de enquête 'Culturele Participatie in Vlaanderen 2003-2004' (Lie-

vens, Waege & De Meulemeester 2006), een onderzoeksproject van het Onderzoekscentrum Cultuurbeleid 'Re-Creatief Vlaanderen'. Een random steekproef van 2.849 respondenten van 14 tot 85 jaar werd in *face-to-face* interviews gedetailleerd bevraagd over hun cultureel gedrag (zowel thuis als buitenshuis) en hun attitudes ten aanzien van een brede waaier van domeinen (kunsten, alledaagse cultuur, vrijetijdsbestedingen, sport en ontspanning). Zo ontstaat een nauwkeurig beeld van cultuurparticipatie in Vlaanderen en van de motivaties, verwachtingen, drempels tot participatie en ruimere waarden ten aanzien van cultuur en maatschappij. De gerealiseerde respons bedroeg 61% van de oorspronkelijke steekproef. De data werden gewogen naar geslacht, leeftijd en scholingsniveau om ze representatief te maken voor de Vlaamse populatie tussen 14 en 85 jaar. Voor onze analyses hebben we respondenten van 18 jaar en ouder gebruikt die hun opleiding hebben afgerond ($n = 2548$). Bovenop de interviews werden gegevens verzameld over de familieleden met behulp van *drop-off* vragenlijsten. Van deze data gebruiken we alleen de informatie over de financiële situatie van het huishouden, die enkel aan gezinshoofden is gevraagd.

Voor een analyse van smaakpatronen binnen de beeldende kunsten konden we gebruik maken van informatie over 9 artistieke stijlen die in kleur op kaarten aan de respondenten werden aangeboden. Op deze kaarten stonden per stijl typerende afbeeldingen van schilderijen of, in het geval van conceptuele kunst en dadaïsme, objecten. Over de stijlen werd verder geen informatie verstrekt, noch werden de onderstaande labels bij de kaarten vermeld. Daar er meer dan één werk per plaat was afgebeeld, werd de respondenten verzocht de algemene stijl te beoordelen in plaats van de individuele werken. Per kaart kregen de respondenten twee vragen: in hoeverre zij de afgebeelde stijlen konden waarderen en in welke mate ze erin geïnteresseerd waren.³ Men kon antwoorden met behulp van een zevenpuntenschaal, gaande van 'helemaal niet' tot 'heel erg'. De afgebeelde kunstwerken per kaart zijn de volgende (zoals gedocumenteerd in Lievens, Waege & De Meulemeester 2006):

Kaart 1: (Post)Impressionisme:

- Claude Monet: La cathédrale de Rouen, le portail et la tour Saint-Romain, plein soleil, harmonie bleu et or (1894)
- Georges Seurat: Vue de Fort Samson, Grandchamp (1885)
- Claude Monet: The Thames at Westminster (Westminster Bridge)(1871)

Kaart 2: Vlaamse Primitieven (o.a.):

- Jan van Eyck: Het echtpaar Arnolfini (1434)
- Hans Memling: The virgin and child with an angel, Saint George and a donor (1470-1480)

Kaart 3: Surrealisme

- Salvador Dali: The burning giraffe (1936/1937)

- Paul Delvaux: Hulde aan Jules Verne (1971)
- René Magritte: Le faux miroir (1928)

Kaart 4: Portretten uit de barokperiode (o.a.)

- Hendrik Terbrugghen: A laughing bravo with a bass violin and a glass (1625)

Kaart 5: Cobra/Abstract Expressionisme

- Karel Appel: Vrijheidsschreeuw (1948)
- Jackson Pollock: The key (1946)
- Pierre Alechinsky: Roland Garros (1988)

Kaart 6: 19e-eeuwse Landschapsschilderijen (o.a.)

- Wouter van Troostwijk: Braampoortje in Amsterdam (1809)
- Barend Koekkoek: Winterlandschap (1838)

Kaart 7: Hedendaagse Conceptuele kunst/Dadaïsme

- Joseph Beuys: Wirtschaftswerte (1980)
- Marcel Broodthaers: Grande casserole de moules (1966)
- Marcel Duchamp: Fountain (1917)

Kaart 8: Late renaissance/Barok (o.a.)

- Pieter Paul Rubens: St.-Serge and the dragon (1606-1607)
- Caravaggio: Supper at Emmaus (1601)

Kaart 9: Abstracte Kunst

- Mondriaan: Compositie nr. 2, lijn en kleur (1913)
- Malevich: Zelfportret in twee dimensies (1915)
- Mark Rothko: Untitled (1945)

We hebben gebruikgemaakt van de scores op de waarderingsvragen per kaart en deze vervolgens verwerkt in een factoranalyse (zie Tabel 2).

Religieuze identiteit is gemeten aan de hand van de volgende vraag: 'Op kaart X vindt u enkele levensbeschouwelijke strekkingen. Welke past het best bij u?' De antwoordcategorieën waren 1] ongelovig; 2] overtuigd vrijzinnig; 3] katholiek; 4] christelijk gelovig maar niet katholiek; 5] islamitisch; 6] joodse godsdienst; 7] geloof laat me onverschillig; 8] andere? (specificeer). Slechts één respondent gaf aan zich tot de Joodse godsdienst te rekenen. Deze categorie is daarom niet meegenomen, evenmin als de groep van 37 respondenten die aangaven zich tot een andere, nader gespecificeerde levensbeschouwing te rekenen.

Zoals gezegd zijn er zes concepten gebruikt om maatschappelijke attitudes te meten. Daarvoor gebruikten we zes schalen, bestaand uit de gemiddelde score op de items waaruit elke schaal is samengesteld. Afzonderlijke items werden ge-

scoord op een zevenpuntsschaal. De eerste twee schalen meten de mate waarin men de eigen doelen nastreeft of zich juist inzet voor anderen en naar sociale gelijkheid streeft:

Utilitair individualisme (Cronbachs $\alpha = 0,88$):

- De mensheid, onze naasten, wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn eigen belangen verdedigen
- Men moet steeds zijn eigen belang nastreven en zich niet te veel van anderen aantrekken
- Wat telt zijn geld en macht, al de rest zijn praatjes
- Het nastreven van persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met anderen
- In de samenleving kan men maar beter eerst voor zichzelf zorgen
- Het is belangrijk om in de eerste plaats naar een vooraanstaande positie voor zichzelf te streven
- Wie veel kan, mag dit hoofdzakelijk gebruiken om er zelf beter van te worden
- In de samenleving komt het erop aan om te vechten voor uw eigen positie, de rest volgt wel

Solidariteit (Cronbachs $\alpha = 0,68$):

- Men voelt zich pas gelukkig als men regelmatig iets voor anderen kan doen zonder van hen iets terug te verwachten
- Ik voel me pas goed als ik me kan inzetten voor een gemeenschappelijk doel
- Een mens kan zich maar gelukkig voelen als zijn medemens ook gelukkig is

Vervolgens werden twee componenten van het concept anomie (cf. Srole 1956; Billiet 1998) gemeten:

Sociale Desoriëntatie (Cronbachs $\alpha = 0,89$):

- Alles is tegenwoordig zo ingewikkeld geworden dat ik niet meer weet wat doen
- Er komt tegenwoordig zoveel informatie op ons af dat we op de duur niets meer begrijpen
- Alles is de laatste tijd zo snel en jachtig dat ik soms het gevoel krijg niet meer mee te kunnen
- De dag van vandaag kan ik niet meer begrijpen wat er allemaal gaande is
- De dag van vandaag verandert alles zo snel dat ik niet goed meer weet hoe ik mij moet gedragen

Sociale Isolatie (Cronbachs $\alpha = 0,63$):

- Tegenwoordig weet je echt niet meer wie of wat je nog kunt vertrouwen
- De meeste mensen vallen tegen zodra men ze beter leert kennen
- Vandaag de dag kan je het merendeel van de mensen nog wel vertrouwen (*item andersom geformuleerd*).

Ten slotte beschikken we nog over twee schalen die meten in welke mate respondenten ertoe neigen hun eigen regels te creëren of juist hechten aan gedeelde normen, waarden en tradities:

Communitarianisme (Cronbachs $\alpha = 0,85$):

- Ik vind dat gewoontes en gebruiken dienen om nageleefd te worden
- Ik vind dat men traditionele gebruiken veel meer zou moeten navolgen
- Gebruiken en omgangsvormen moeten zo veel mogelijk onveranderd blijven
- Men zou de mensen met veel hardere middelen moeten verplichten om zich te houden aan de traditionele waarden en omgangsvormen

Expressief Individualisme (Cronbachs $\alpha = 0,81$):

- Ik doe altijd mijn eigen zin, ook al gaat het volledig in tegen wat algemeen aanvaard is
- Niets of niemand mag mij beperken in de nieuwe ervaringen die ik wil opdoen
- Zowel binnenshuis als buitenshuis trek ik me niets aan van de gebruiken en gewoontes in de samenleving
- Ik doe mijn eigen zin en daarmee uit

De controlevariabelen waren de volgende: Geslacht was gecodeerd als '0' voor mannen en '1' voor vrouwen. Leeftijd werd ondergebracht in vier categorieën: 18-34, 35-54, 55,64 en 65 jaar en ouder. Opleiding deelden we op in vier categorieën: geen of enkel lager onderwijs; lager secundair onderwijs; hoger secundair onderwijs; en hoger onderwijs. De laatste categorie is de referentie-categorie. Stedelijkheid van de woonplaats is gemeten in drie categorieën: grote stad (Brussel, Antwerpen of Gent), middelgrote stad, en dorp. Vervolgens is gecontroleerd voor een drietal indicatoren van cultureel kapitaal of affiniteit met visuele kunst. Twee vragen betreffen museumbezoek gedurende de afgelopen zes maanden; bezocht men al dan niet een museum voor oude of schone kunsten c.q. een museum voor hedendaagse of actuele kunst. Ook wordt gecontroleerd voor het al dan niet les hebben gevolgd aan een kunstacademie. Het gezinsinkomen, ten slotte, werd subjectief gemeten door aan het gezinshoofd ($n = 1803$) te vragen in hoeverre men vindt dat men comfortabel kan leven met het huidige gezinsinkomen. Antwoorden werden gecodeerd op een zevenpuntschaal lopend van 'het is zeer moeilijk om rond te komen' tot 'we kunnen zeer comfortabel leven'.

De verdelingen van alle variabelen zijn weergegeven in Tabel 1. De landschapsschilderijen worden met 4,53 gemiddeld het hoogst gewaardeerd. Ander onderzoek naar voorkeuren voor typen kunst laat dit ook zien (Halle 1993; Silva 2007). Op de tweede plaats komen de populaire (post)impressionisten, gevolgd door de Vlaamse Primitieven, de laat-renaissance/barok schilderijen en de barok portretten. De vier meest gewaardeerde stijlen zijn daarmee ook de meest traditionele. Conceptuele kunst is met een gemiddelde waardering van 2,29 het minst populair, gevolgd door abstract werk en abstract expressionisme. De surrealistische schilderijen nemen een middenpositie in.

Tabel 1. Beschrijving van de variabelen.

	N	Min-max	Gem. waarde	s.d.
Kunststijlen				
(Post)impressionisme	2538	1-7	4,14	1,82
Vlaamse Primitieven	2537	1-7	3,71	2,14
Surrealisme	2539	1-7	3,04	1,98
Barok portretten	2538	1-7	3,60	2,00
Abstract expressionisme	2538	1-7	2,68	1,87
Landschappen	2539	1-7	4,53	1,86
Conceptuele kunst	2533	1-7	2,29	1,59
Laat-renaissance/barok	2538	1-7	3,69	2,07
Abstract werk	2539	1-7	2,55	1,81
Maatschappelijke oriëntaties				
Utilitair individualisme	2548	1-7	3,39	1,42
Solidariteit	2548	1-7	5,18	1,20
Sociale desoriëntatie	2548	1-7	3,78	1,58
Sociale isolatie	2548	1-7	4,00	1,30
Communitarisme	2548	1-7	4,18	1,44
Expressief individualisme	2545	1-7	3,12	1,42
Subjectief inkomen	2243	1-7	4,39	1,48
Dummy variabelen				
	N	%		
Geslacht (vrouw)	1278	50,1		
Levensbeschouwing				
Overtuigd vrijzinnig	126	4,9		
Ongelovig	263	10,4		
Geloof laat me onverschillig	220	8,7		
Katholiek	1315	51,9		
Christelijk maar niet katholiek	516	20,4		
Islamitisch	57	2,3		
Leeftijd				
18-34	620	24,3		
35-54	1004	39,4		
55-64	378	14,8		
65 +	546	21,4		
Opleidingsniveau				
Geen of enkel lager onderwijs	644	25,3		
Lager secundair onderwijs	729	28,6		
Hoger secundair onderwijs	618	24,3		

	N	Min-max	Gem. waarde	s.d.
Hogeschool of universiteit	557	21,9		
Verstedelijkingsgraad				
Grote stad (Brussel, Antw., Gent)	392	15,4		
Middelgrote stad	889	34,9		
Dorp	1267	49,7		
Museum of tentoonstelling bezocht				
Oude/schone kunsten (ja)	324	12,7		
Hedendaagse/actuele kunst (ja)	262	10,3		
Amateur kunstopleiding (ja)	236	9,3		

Als we naar de maatschappelijke oriëntaties kijken, blijkt solidariteit gemiddeld het hoogst te scoren (5,18). De gemiddeldes voor communitarisme en sociale isolatie liggen ongeveer een punt lager. Daarna volgt sociale desoriëntatie en de laagste scores zijn voor de beide vormen van individualisme. Respondenten geven dus aan veel voor anderen over te hebben en relatief weinig uit te zijn op eigen gewin of ongebreidelde zelfexpressie. De waardes voor de controlevariabelen zullen we hier niet bespreken.

6. Resultaten

Eerder onderzoek (Decraene e.a. 2007; Berghman & Van Eijck 2009; Caen 2009) heeft laten zien dat kaarten met daarop afbeeldingen van de Vlaamse Primitieven, barok portretten, landschappen en de laat-renaissance/barok stijl gerekend mogen worden tot de meer traditionele stijlen. Surrealisme, abstract expressionisme, conceptuele kunst en abstract werk behoren tot de moderne tegenpool. De (post)impressionistische schilderkunst neemt een tussenpositie in. Om deze reden zullen we ook hier de negen kunststijlen via een factoranalyse reduceren tot een beperkt aantal dimensies. Tabel 2 geeft de oplossing van een *principal axis factoring* analyse na varimax rotatie. De meer traditionele stijlen (barok portretten, laat-renaissance/barok, Vlaamse Primitieven, 19e eeuwse landschappen en (post)impressionisme) laden allemaal hoog op factor 1. De overige vier stijlen (abstract werk, abstract expressionisme, surrealisme en conceptuele kunst) zijn allemaal van meer recente datum en vertegenwoordigen abstract of modern werk. Zij vormen samen de tweede factor. De tussenpositie van het (post)impressionisme is zichtbaar, maar deze stijl voegt zich toch meer onder factor 1 dan onder factor 2. Met deze twee factoren zullen we de analyses voortzetten.

Voordat we de effecten van levensbeschouwing en maatschappelijke oriëntatie op de waardering voor beeldende kunst presenteren, laten we eerst zien hoe

deze twee sets van predictoren onderling samenhangen. Hypothese 5 stelt dat maatschappelijke oriëntaties de effecten van levensbeschouwing voor een belangrijk deel zullen interpreteren. Tabel 3 toont daarom de gemiddelde scores op elk van de maatschappelijke oriëntaties per levensbeschouwelijke categorie. Hiermee kunnen we alvast nagaan of de door ons veronderstelde relaties tussen levensbeschouwing enerzijds en het hebben van een meer traditionele of moderne oriëntatie anderzijds, kloppen.

Tabel 2. Factor oplossing waardering voor beeldende-kunststijlen.

	Klassiek/ figuratief	Modern/ abstract
Barok portretten	0,877	0,117
Laat-renaissance/barok	0,871	0,093
Vlaamse Primitieven	0,835	0,114
19e eeuwse landschappen	0,607	-0,160
(Post)impressionisme	0,507	0,236
Abstract werk	-0,087	0,833
Abstract expressionisme	-0,013	0,820
Surrealisme	0,184	0,646
Conceptuele kunst	0,161	0,622

Moslims scoren het hoogst op utilitair individualisme, gevolgd door de onverschilligen, katholieken en ongelovigen. De niet-katholieke christenen scoren daar weer duidelijk onder, terwijl de overtuigd vrijzinnigen de laagste score laten zien. Het verband tussen levensbeschouwing en deze oriëntatie is daarmee allesbehalve eenduidig. We zullen de resultaten voor de moslims ($n = 57$) met een korreltje zout nemen, aangezien deze groep klein is en op elke oriëntatie het hoogst scoort. Dan zien we een scoreverloop dat gaat van onverschilligen of katholieken met een hoge score via de ongelovigen naar de twee groepen die waarschijnlijk het meest kritisch staan ten aanzien van religie, namelijk de niet-katholieke christenen en de overtuigde vrijzinnigen, met de laagste score op utilitair individualisme. Utilitair individualisme lijkt negatief samen te hangen met kritische betrokkenheid bij welke positie dan ook, net zoals het negatief samenhangt met belangstelling voor welke vorm van cultuur dan ook (Van Eijck & Lievens 2008). Voor solidariteit zien we meer een verschil tussen religieuzen enerzijds en niet-gelovigen anderzijds. De religieuze groepen scoren hoger dan de vrijzinnigen, ongelovigen en onverschilligen. Dezelfde tweedeling treedt op bij sociale desoriëntatie en, in mindere mate, sociale isolatie, waarop de gelovige categorieën hoger scoren. De enige uitzondering is dat onverschilligen iets hoger scoren op sociale isolatie dan de niet-katholieke christenen. Deze verschillen in sociale isolatie zijn echter minimaal, zoals we ook zien aan het matige significantieniveau ($p \leq 0,05$) van dit verband. Gelo-

vigen hebben daarmee meer last van anomie dan de niet-gelovigen. Ten slotte zien we dat de gelovigen, met name de moslims en katholieken, hoger scoren op communitarisme⁴ en lager op expressief individualisme. Daarmee kunnen we in grote lijnen zeggen dat gelovigen er inderdaad meer traditionele waarden op nahouden dan niet-gelovigen. Enkel bij utilitair individualisme is het beeld gemengd.

6.1 Klassieke of figuratieve kunst

We gaan nu over naar de regressie-analyses waarmee we effecten van religieuze identiteit en sociale oriëntaties op de voorkeuren voor klassieke en moderne visuele kunst schatten. We beginnen in Tabel 4 steeds met een model waarin alleen de dummies voor religieuze identiteit zijn opgenomen, met de katholieken als referentiecategorie. In model 2 worden daaraan de zes maatschappelijke oriëntaties toegevoegd. Model 3 breidt dit verder uit met de controlevariabelen voor geslacht, leeftijd, onderwijsniveau, stedelijkheidsgraad, het bezoeken van musea voor klassieke respectievelijk moderne musea gedurende de afgelopen 6 maanden, het gevolgd hebben van kunstonderwijs, en het gezinsinkomen.

Model 1 voor klassiek/figuratief werk laat significante effecten zijn voor alle religieuze categorieën. Alle effecten zijn negatief, hetgeen erop duidt dat alle groepen dit type schilderijen minder graag zien dan de referentiecategorie van katholieken. Daarbij zijn de onverschilligen en de ongelovigen het minst enthousiast, met scores die bijna een half punt lager liggen dan die van de katholieken ($B = -0,509$ resp. $-0,443$). Moslims en vrijzinnigen liggen verrassend dicht bij elkaar, waarbij de relatief grote waardering door de laatste groep in strijd is met de eerste hypothese. We verwachtten onder hen juist een lage waardering voor moderne kunst. Voor het overige komt de volgorde van de beta's redelijk goed overeen met de verwachting: de katholieken, niet-katholieke christenen en moslims scoren het hoogst, de ongelovigen en onverschilligen beduidend lager. Religieuze verschillen verklaren 3,7% van de variantie in waardering voor de klassieke stijlen.

In model 2 worden de sociale oriëntaties toegevoegd, waardoor de proportie verklaarde variantie stijgt naar 8,2%. De meeste effecten van religie nemen af met zo'n 25 tot 30%, maar ze blijven grotendeels significant aanwezig. Hypothese 5 is hiermee niet bevestigd. Alleen het effect voor de vrijzinnigen verdwijnt, waardoor zij niet langer verschillen van de katholieken. Kijken we naar de effecten van de oriëntaties zelf, dan zien we dat deze allemaal significant zijn, op sociale isolatie na. Solidariteit, sociale desoriëntatie en communitarisme hebben een positief effect, terwijl de effecten van utilitair en expressief individualisme negatief zijn. Deze bevindingen zijn allemaal conform hypothese 3, die daarmee grotendeels wordt bevestigd.

Tabel 3. Gemiddelde scores op de maatschappelijke oriëntaties per categorie van religieuze identiteit.

Religie:	Utilitair individual.	Solidariteit	Sociale desoriëntatie	Sociale isolatie	Communitarisme	Express. individual
Overtuigd vrijzinnig	3,04	4,78	3,31	3,77	3,58	3,24
Ongelovig	3,42	4,85	3,33	3,81	3,72	3,49
Geloof laat me onverschillig	3,49	4,72	3,32	4,03	3,80	3,48
Christelijk, niet katholiek	3,23	5,23	3,64	3,95	3,99	3,08
Katholiek	3,47	5,33	4,04	4,07	4,47	2,94
Islamitisch	3,71	5,47	4,21	4,31	4,67	3,52
<i>significantie</i>	***	***	***	*	***	***

Tabel 4. Regressie van smaakvoorkeuren op religieuze identiteit en maatschappelijke oriëntaties.

	Klassiek/figuratief						Modern/abstract					
	Model 1		Model 2		Model 3		Model 1		Model 2		Model 3	
	B	sig	B	sig	B	sig	B	sig	B	sig	B	sig
(Constant)	0,153	***	-0,530	***	-0,043		-0,108	***	1,071	***	0,669	***
Religie: vrijzinnig	-0,242	**	-0,110	-0,025	-0,091	-0,021	0,510	0,121	0,305	0,072	0,140	0,033
Religie: ongelovig	-0,443	***	-0,300	-0,097	-0,130	-0,042	0,199	0,066	0,028	0,009	0,000	0,000
Religie: onverschillig	-0,509	***	-0,357	-0,106	-0,187	-0,056	0,107	0,033	-0,032	-0,010	-0,010	-0,003
Religie: christelijk	-0,203	-0,086	-0,150	-0,064	-0,039	-0,017	0,235	0,103	0,125	0,055	0,052	0,023
Religie: moslim	-0,310	-0,049	-0,309	-0,049	-0,018	-0,003	0,130	0,021	0,177	0,029	0,253	0,041
Religie: katholiek	ref.		ref.		ref.		ref.		ref.		ref.	
Utilitair individual.			-0,050	-0,074	-0,050	-0,075			-0,067	-0,103	-0,006	-0,009
Solidariteit			0,093	0,117	0,045	0,057			0,013	0,016	0,021	0,027

	Klassiek/figuratief						Modern/abstract								
	Model 1		Model 2		Model 3		Model 1		Model 2		Model 3				
	B	Beta sig	B	Beta sig	B	Beta sig	B	Beta sig	B	Beta sig	B	Beta sig			
Sociale desoriëntatie			0,035	0,058	*	-0,003	-0,005			-0,090	-0,153	***	-0,045	-0,076	***
Sociale isolatie			0,002	0,003		0,017	0,024			-0,089	-0,124	***	-0,037	-0,051	*
Communitarisme			0,073	0,110	***	0,029	0,044			-0,090	-0,139	***	-0,067	-0,104	***
Expressief indiv.			-0,039	-0,057	**	-0,017	-0,025			0,036	0,056	**	0,031	0,048	*
Geslacht (vrouw)						-0,166	-0,087	***					0,036	0,019	
Leeftijd 18-34						-0,296	-0,133	***					-0,022	-0,010	
Leeftijd 35-54						ref.							ref.		
Leeftijd 55-64						0,552	0,206	***					-0,048	-0,019	
Leeftijd 65 +						0,739	0,318	***					0,009	0,004	
Onderwijs: geen/lo						-0,044	-0,020						-0,620	-0,292	***
Onderwijs: lager sec.						-0,080	-0,038						-0,428	-0,209	***
Onderwijs: hoger sec						-0,046	-0,021						-0,302	-0,140	***
Onderwijs: hoger						ref.							ref.		
Stedelijkheid: hoog						ref.							ref.		
Stedelijkheid: middel						-0,155	-0,078	**					-0,013	-0,007	
Stedelijkheid: laag						-0,174	-0,091	***					-0,145	-0,078	**
Museum voor oude/schone kunsten						0,396	0,139	***					0,196	0,071	***
Museum voor hedendaagse/actuele kunst						-0,013	-0,004						0,713	0,234	***
Kunstacademie						0,162	0,049	*					0,312	0,098	***
Gezinsinkomen						-0,015	-0,024						0,003	0,005	
R-square	3,7%		8,2%			25,5%			2,2%			15,0%			31,2%

De invloed van religieuze identiteit en maatschappelijke oriëntaties op de waardering voor beeldende kunst

Of al deze verbanden overeind blijven na controle voor een reeks van controlevariabelen, wordt ten slotte getoetst in model 3. Wat we tot nu toe vonden is informatief omdat het iets zegt over smaakverschillen tussen personen met uiteenlopende religieuze en maatschappelijke oriëntaties, maar we kunnen op basis van modellen 1 en 2 niet uitsluiten dat het hier schijnverbanden betreft. Tot op zekere hoogte is dat echter wel het geval, zo blijkt uit model 3. Wat betreft religie zien we dat alleen de verschillen tussen katholieken enerzijds en ongelovigen en onverschilligen anderzijds significant blijven. Deze effecten nemen wel met (ruim) de helft af en blijken uiteindelijk vrij zwak te zijn. Bij de maatschappelijke oriëntaties houden we alleen significante effecten over voor utilitair individualisme (negatief) en solidariteit (positief). Dit zijn de twee schalen die meten in hoeverre men de eigen doelen nastreeft of zich juist inzet voor anderen en naar sociale gelijkheid streeft. Dit deel van de maatschappelijke oriëntatie blijft van belang in model 3. Wie van klassieke kunst houdt, is minder op het eigen welbevinden gericht en meer op dat van anderen, los van religieuze achtergrond en een reeks van sociaaldemografische en culturele controlevariabelen. Eerder gevonden verbanden met sociale desoriëntatie,⁵ communitarisme en expressief individualisme worden wel wegverklaard door deze controlevariabelen, waarvan vooral geslacht, leeftijd, museumbezoek en stedelijkheid van groot belang blijken voor de voorkeur voor klassieke kunst. Mannen waarderen de klassieke stijlen meer dan vrouwen. Belangrijker zijn echter de leeftijdsverschillen tussen de respondenten; de waardering loopt monotoon omhoog met leeftijd, waarbij het gecontroleerde verschil tussen de oudste en de jongste respondentengroep oploopt tot ruim 1 punt op de waarderingsschaal. Verschillen in stedelijkheid zijn minder sterk, maar tonen duidelijk aan dat waardering voor klassieke kunststijlen stijgt naarmate men in een grotere plaats woont. Ten slotte hangen klassiek museumbezoek gedurende de afgelopen zes maanden en, in mindere mate, les gevolgd hebben aan een kunstacademie, positief samen met waardering voor klassieke of figuratieve kunststijlen. Het grote belang van stedelijkheid, culturele ervaring en, met name, leeftijd, komt ook tot uiting in de toename in de proportie verklaarde variantie van 8,2 naar 25,5 procent. Overigens daalt dit percentage maar een beetje, naar 23,8%, wanneer we de religieuze en maatschappelijke oriëntaties uit model 3 verwijderen. De unieke bijdrage van de kenmerken uit model 2 is dus beperkt; het zijn vooral de controlevariabelen die hier het werk doen.

6.2 Moderne of abstracte kunst

Ook de voorkeur voor modern of abstract werk hangt aanvankelijk significant samen met religieuze identiteit. Vrijzinnigen, ongelovigen en niet-katholieke christenen waarderen deze stijlen meer dan katholieken. Deze drie groepen tonen daarmee verschillen die we voorspelden in hypothese 2. Het feit dat de onverschilligen lager scoren dan de niet-katholieke christenen en niet verschillen van de katholieken, hadden we echter niet verwacht. Nu we hun lage waardering voor klassieke

werken kennen, verbaast dit echter al minder. Ze hebben kennelijk niet alleen weinig affiniteit met klassieke kunst, maar met kunst überhaupt. Onverschilligheid lijkt een houding die zich gemakkelijk over diverse terreinen uitstrekt.

Volgens hypothese 4 zou de waardering voor moderne kunststijlen positief samenhangen met expressief individualisme en negatief met utilitair individualisme, solidariteit, sociale desoriëntatie, sociale isolatie en communitarisme. Behalve solidariteit, dat niet met de waardering voor moderne kunst samenhangt, vertonen de maatschappelijke oriëntaties in model 2 inderdaad de voorspelde verbanden. Het positieve effect voor de ongelovigen verdwijnt nu, terwijl verschillen tussen katholieken enerzijds en vrijzinnigen en niet-katholieke christenen anderzijds met 40 tot 50% afnemen. De proportie verklaarde variantie stijgt dankzij het toevoegen van de maatschappelijke oriëntaties van 2,2% naar 15,0%. Religie en houdingen hangen dus sterker samen met de waardering voor moderne kunst dan voor klassieke kunst. Bovendien blijven nu meer effecten van die oriëntaties overeind in model 3. Het negatieve effect van utilitair individualisme verdwijnt, maar de overige vier blijven staan,⁶ hoewel vooral de effecten van anomie-indicatoren sociale desoriëntatie en sociale isolatie een stuk kleiner worden. Niettemin spelen vier van de zes oriëntaties nog een zelfstandige rol in model 3. De rol van religie is daarentegen vrijwel uitgespeeld in het derde model, waar enkel de moslims nog net significant verschillen van de katholieken. De grotere waardering voor moderne werken onder de vrijzinnigen en niet-katholieke christenen wordt geheel wegverklaard. In tegenstelling tot wat we zagen voor klassieke kunst, waar leeftijd uiteindelijk de sterkste voorspeller was, zien we nu dat leeftijd geen invloed heeft op de waardering voor het getoonde werk. Opleiding is daarentegen wel van groot belang, en hoe hoger de opleiding, hoe hoger de waardering voor moderne beeldende kunst. Stedelijkheid speelt eveneens een rol, zij het minder dan bij de klassieke werken. Inkomen doet er, net als bij de voorkeur voor klassiek werk, niet toe. Cultureel kapitaal opgedaan via deelname aan cultuur is bij de moderne werken juist weer belangrijker. Het bezocht hebben van musea voor hedendaagse of actuele kunsten heeft met een beta van 0,234 een zeer sterk effect, maar ook de effecten van het bezoeken van musea voor oude of schone kunsten en lessen bij een kunstacademie dragen sterk bij aan de waardering voor moderne beeldende kunst. Geen wonder dat de verklaarde variantie zeer sterk stijgt naar 31,2%. Hiervan blijft 28,6% over wanneer we de religieuze en maatschappelijke oriëntaties weglaten uit model 3. Ook voor moderne kunst is er sprake van een beperkte unieke bijdrage van de variabelen uit model 2.

7. Conclusie en discussie

In dit artikel onderzochten we de invloed van religieuze overtuigingen en maatschappelijke oriëntaties op de waardering voor klassieke/figuratieve en moder-

ne/abstracte stijlen in de beeldende kunst. Met betrekking tot religie waren de bevindingen in twee opzichten verrassend. Ten eerste is de rol van religie zeer beperkt. In model 1, waarin alleen religie was opgenomen, bedroeg de proportie verklaarde variantie slechts 3,5% voor de waardering voor klassieke werken en 2,2% voor de moderne beeldende kunst. Bovendien zagen we dat een hogere waardering voor de meer klassieke stijlen niet simpelweg samenhangt met een meer religieuze achtergrond, zoals we hadden verwacht in hypothese 1.

Naast de katholieken behoorden juist de vrijzinnigen tot degenen met de hoogste waardering voor deze stijlen (de moslims laten we vanwege hun beperkte aantal in deze interpretatie buiten beschouwing). Omdat deze groepen aanvankelijk als twee uitersten werden beschouwd, lijkt dit een verbazingwekkend resultaat. Niettemin sluit het aan bij eerdere resultaten van Berghman en Van Eijck (2009). Zij vonden, op basis van de hier gebruikte data, twee groepen respondenten die een hoge waardering hadden voor de meer klassieke stijlen. De ene groep bestond uit oudere, lager opgeleide respondenten die alleen de klassieke stijlen waardeerden. Zij zullen relatief vaak tot de katholieke groep behoren. De andere groep bestond uit een wat jongere en relatief hoger opgeleide groep die naast de klassieke ook de moderne stijlen hoog waardeerde. Mogelijk vinden we hier eerder de vrijzinnigen, waarvan we in Tabel 4 hebben gezien dat ze een grote waardering voor modern werk aan de dag leggen (waarbij die waardering ook nog eens samengaat met het bezoeken van musea voor oude of schone kunsten). De ongelovigen en de onverschilligen waarden de klassieke stijlen het minst. Behalve de opvallende positie van de vrijzinnigen klopt deze volgorde tamelijk goed met hypothese 1.

De vrijzinnigen lopen dus voorop in het waarden van de moderne stijlen, gevolgd door de niet-katholieke christelijken en de ongelovigen. Deze drie groepen staan waarschijnlijk het meest kritisch ten opzichte van religie. De onverschilligen scoren, met de moslims, laag en wijken in hun waardering niet af van de katholieken. De onverschilligen scoren daarmee lager dan gedacht, maar het past bij hun lage waardering voor de klassieke factor. Het enthousiasme van de niet-katholieke christelijken is juist hoger dan verwacht in hypothese 2. Deze groep vertoont meer tekenen van onconventionaliteit en intellectualisme dan ongelovigen en onverschilligen, vermoedelijk omdat het personen betreft die bewust afstand hebben gedaan van de meer traditionele of institutionele aspecten van hun geloof.

In hypothese 3 verwachtten we dat de waardering voor traditionele kunststijlen positief zou samenhangen met solidariteit, communitarisme, sociale desoriëntatie en sociale isolatie en negatief met expressief en utilitair individualisme. Het positieve verband tussen solidariteit, sociale desoriëntatie en communitarisme enerzijds en de waardering voor klassieke stijlen anderzijds, wordt inderdaad gevonden in model 2. Voor sociale isolatie vonden we geen verband. Expressief

en utilitair individualisme hingen zoals verwacht allebei negatief samen met de klassieke factor. Daarmee is hypothese 3 bevestigd voor alle oriëntaties behalve sociale isolatie.

Voor de moderne stijlen verwachtten we enkel een positieve samenhang met expressief individualisme en negatieve verbanden met alle andere oriëntaties. Model 2 bevestigt al deze vermoedens, met uitzondering van het ontbreken van een effect van solidariteit. Al met al zijn degenen met een hoge score op de schaal voor communitarisme het meest uitgesproken, in die zin dat zij de klassieke stijlen hoog waarderen en de moderne stijlen laag. Hiermee wordt nog eens duidelijk dat deze maatschappelijke oriëntatie zeer traditioneel is, met veel waardering voor kunst die daarbij past en een afkeer van kunst die daar niet bij aansluit. Dit waarderingspatroon past goed bij de stellingen waarmee communitarisme is gemeten: tradities moeten blijven zoals ze zijn en gehoorzaamheid daaraan mag best afgedwongen worden. Het tegendeel van communitarisme, expressief individualisme, leidt wel tot een lagere waardering voor de klassieke stijlen, maar nauwelijks tot enthousiasme voor moderne kunst (zie evenwel voetnoot 6; er is sprake van omgekeerd U-vormig verband met de waardering voor modern werk). Daarnaast zien we, zoals verwacht, dat de anomie-maten sociale desoriëntatie en vooral sociale isolatie niet meteen met groot enthousiasme voor de klassieke stijlen gepaard gaan, maar wel met een afkeer van moderne kunst.

De tweedeling tussen moderne en klassieke kunst biedt voldoende nuance om de effecten van religie en maatschappelijke oriëntaties te begrijpen. Wie katholiek of communitaristisch is, heeft het duidelijkst een sterke voorkeur voor het ene (klassiek) die gepaard gaat met een even sterke afkeer van het andere (modern). De religieus onverschilligen en de utilitaire individualisten kunnen geen enkele kunststijl erg waarderen. De vrijzinnigen en, in iets mindere mate, de niet-katholieke christenen appreciëren juist zowel klassieke als moderne werken. Voor de overige kenmerken is het beeld wat minder uitgesproken.

Ten slotte willen we hypothese 5 expliciet beantwoorden. Aanvankelijke effecten van religieuze overtuiging worden gedeels of geheel wegverklaard in model 2 en 3. Wat echter opvalt, is dat de grootste verandering in de effecten pas optreedt in model 3, wanneer geslacht, leeftijd, onderwijs, stedelijkheid, culturele ervaring en inkomen erbij worden gehaald. Hypothese 5 klopt dus maar zeer ten dele. Effecten van religie nemen af na opname van de maatschappelijke oriëntaties, maar worden nog in veel sterkere mate geïnterpreteerd door de overige controlevariabelen. Met name ouderen en lager opgeleiden hebben een religieuze levensovertuiging en leeftijd en opleiding zijn eveneens de belangrijkste voorspellers van culturele smaken (zie ook Berghman en Van Eijck 2009). Het directe effect van religieuze achtergrond is over het algemeen tamelijk beperkt. De maatschappelijke oriëntaties doen het gemiddeld beter en samen met religie leveren ze proporties verklaarde variantie van 8,2 en 15,0% voor de klassieke

respectievelijk de moderne beeldende kunst. Model drie komt veel hoger uit met 25,5 respectievelijk 31,2%, wat erop duidt dat we al met al een stevige set van predictoren bijeengebracht hebben. De variabelen die geacht werden net het verschil te maken tussen klassiek en modern, leveren aan die hoge proporties slecht een bescheiden bijdrage.

Hoewel in bijna al het onderzoek naar culturele activiteiten of smaken het opleidingsniveau als hoofdvoorspeller uit de bus komt, is het opleidingseffect voor de klassieke stijlen niet significant. Deels heeft dit te maken met het sterke leeftijdseffect (het verschil tussen de hoogste en de laagste opleidingscategorieën wordt significant zodra we leeftijd uit model 3 weglaten), maar belangrijker is de controle voor de andere cultureel-kapitaal indicatoren (musea en kunstacademie). Hoewel culturele indicatoren in onze analyse meer samenhangen met de moderne dan de klassieke smaakfactor, blijft overeind dat cultureel kapitaal altijd positief samenhangt met cultuurdeelname en ons niet goed in staat stelt om inhoudelijke verschillen in zogenaamde hoogculturele voorkeuren te begrijpen. Daarvoor hebben we indicatoren nodig die specifiek ingaan op oriëntaties van mensen, of hun waarden, overtuigingen en houdingen. In dit artikel is daartoe een aanzet gegeven met religieuze overtuigingen en maatschappelijke oriëntaties die in de data voorhanden waren. Toegegeven, de resultaten zijn wat teleurstellend. In het gecontroleerde model voor de klassieke kunst zien we nog negatieve effecten van ongelovig en religieus onverschillig zijn en van utilitair individualisme. Solidariteit heeft een positief effect, sociale desoriëntatie een curvilineair verband in omgekeerde U-vorm. Deze variabelen doen er dus toe, maar zijn beduidend minder belangrijk dan leeftijd en eerder bezoek aan musea voor oude of schone kunsten. De samenhangen tussen religie en de waardering voor moderne kunststijlen zijn helemaal verdwenen in model 3, op een onverklaarbaar maar minuscule positief effect voor de moslims na. De indicatoren voor anomie (sociale desoriëntatie en isolatie) en communitarisme vertonen wel betekenisvolle, negatieve effecten, terwijl een stijgende score op expressief individualisme eerst tot een grotere waardering leidt, maar vanaf het midden van de schaal de appreciatie van moderne werken weer doet dalen. Moderne-kunsthelers zijn daarmee allesbehalve anomisch en op traditie gericht, en die eigenschappen zijn van belang los van de gangbare sociaal-culturele smaakpredictoren. Waardering voor moderne kunst vereist een enigszins moderne instelling waar een traditioneel waardenpatroon minder een voorwaarde is voor het waarderen van klassieke kunst. Het waarderen van moderne kunst getuigt dan ook, zo blijkt eveneens uit Tabel 1, van een meer uitgesproken smaak dan het waarderen van klassieke kunst. Dat laatste heeft, zolang die waardering niet gepaard gaat met appreciatie van meer moderne werken, weinig met cultureel kapitaal te maken (Berghman & Van Eijck 2009). Toch lijken ook dergelijke relevante oriëntaties de effecten van de meer gangbare controlevariabelen eerder te interpreteren dan dat ze werkelijk een geheel nieuwe dimensie aan het verklaringmodel toevoegen, gezien hun beperkte unieke bijdrage aan de proportie verklaarde variantie in

model 3. Culturele smaakpatronen staan weliswaar voor meer dan alleen sociaal-economische positie, zoals DiMaggio (1996) vond, maar voor een belangrijk deel zijn die andere kenmerken die met cultuurdeelname samenhangen toch weer terug te voeren op *the usual suspects*: leeftijd en cultureel kapitaal.

NOTEN

1. Onderzoek naar subculturen of jeugdcultuur besteedt wel vaker aandacht aan de sociale en politieke oriëntaties van groepen met uiteenlopende smaakpatronen (Hall & Jefferson 1976; Hebdige 1979; Weinstein 2000).
2. Deze categorie bestaat uit personen die zich niet meer als katholiek beschouwen, maar nog wel als christenen. Dit zijn dus geen protestanten, maar eerder onkerkelijke katholieken voor wie het geloof echter nog wel enige betekenis heeft (Billiet 2002).
3. Letterlijk stelde de interviewer de volgende vraag: "Ik zal nu een aantal kaarten met verschillende soorten kunstwerken voorleggen. Ik ga u telkens 2 vragen stellen. De eerste vraag is in welke mate u dit soort kunstwerken wel of niet graag ziet. Het gaat om de stijl en niet om de specifiek afgebeelde kunstwerken. De tweede vraag is of u al of niet geïnteresseerd bent in dit soort kunstwerken. Met geïnteresseerd zijn bedoel ik dat u er informatie over zou willen verzamelen of een museum of tentoonstelling erover zou willen bezoeken" (Lievens e.a. 2006: 119).
4. Het lijkt tegenstrijdig dat moslims zowel op utilitair individualisme als op communitarisme de hoogste score hebben, maar dat hoeft niet zo te zijn. De items die communitarisme meten, indiceren in feite een zekere onvrede met de mate waarin men communitaristische waarden om zich heen ervaart. Die onvrede kan aanleiding geven om zich dan maar, net als men de meeste andere mensen meent te zien doen, puur op het eigen welbevinden te richten. Ook hier geldt echter dat rekening moet worden gehouden met het kleine aantal moslimrespondenten.
5. Voor de effecten van de maatschappelijk oriëntaties zijn we nagegaan of deze een curvilinair verband vertoonden met de afhankelijke variabelen. Eerder stelden we al dat een hoge score op de indicatoren voor anomie kan duiden op een gebrekkige interesse in kunst. Anderzijds kan ongenoegen met betrekking tot de veranderlijkheid van de samenleving of de wijze waarop mensen tegenwoordig met elkaar omgaan duiden op een zekere hang naar vroeger – en daarmee op een positieve waardering voor de meer traditionele kunststijlen. Als dat zo is, zouden we verwachten dat een toenemende mate van sociale desoriëntatie of isolatie in eerste instantie leidt tot meer waardering voor traditionele kunst, maar dat nog hogere scores op deze oriëntaties op een gegeven moment weer afbreuk doen aan deze waardering omdat een sterke mate van anomie geen ruimte biedt voor een houding van speelse ernst die kunstgenot zou vereisen. We hebben daarom in aanvullende analyses gekeken of verbanden tussen de maatschappelijke oriëntaties en de waarderingsscores non-lineair waren door kwadraattermen toe te voegen. Tests wezen uit dat sociale desoriëntatie weliswaar geen lineair effect laat zien in model 3 voor de klassieke kunst, maar inderdaad wel een curvilinair ver-

band. Het hoofdeffect is daarbij positief ($B = 0,121$ / $\beta = 0,200$; $p = 0,023$) en de kwadraatterm is negatief ($B = -0,016$ / $\beta = -0,213$; $p = 0,015$). Nadere berekening op model 3 laat zien dat de waardering voor klassieke kunst het hoogst is bij een score van 4 op de schaal voor sociale desoriëntatie. Voor de overige oriëntaties werden geen curvilineaire effecten op de waardering voor klassieke stijlen gevonden.

6. Achter het zwakke lineaire effect van expressief individualisme gaat een veel sterker kromlijng verband schuil. Wanneer we dat schatten, is ook hier het hoofdeffect positief ($B = 0,162$ / $\beta = 0,249$; $p = 0,001$) en de kwadraatterm negatief ($B = -0,019$ / $\beta = -0,208$; $p = 0,006$). De waardering voor moderne beeldende kunst neemt met het stijgen van de score op expressief individualisme eerst toe, om te dalen vanaf score 4. De overige maatschappelijke oriëntaties vertonen geen kromlijnige verbanden met de waardering voor moderne werken.

BIBLIOGRAFIE

- Armstrong, E.A. & Weinberg, M.S. (2006), Identity and competence: the use of culture in the interpretation of sexual images, *Sociological Perspectives*, 49, 411-432.
- Beisel, N. (1993), Morals versus art: censorship, the politics of interpretation, and the Victorian nude, *American Sociological Review*, 58, 145-162.
- Bellah, R.N. (1998), Is there a common American culture? *Journal of the American Academy of Religion*, 66, 613-625.
- Bellah, R.N., Madsen, R., Sullivan, W.M., Swidler, A. & Tipton, S.M. (1985), *Habits of the Heart: Individualism and commitment in American Life*. New York: Harper & Row Publishers.
- Berger, P.L. (1967), *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Garden City.
- Berghman, M. & van Eijck, K. (2009), Patronen van waardering voor beeldende kunst: Horizontale en verticale culturele grensoverschrijdingen, *Sociologie*, 5, 376-405.
- Billiet, J.B. (1995), Church involvement, individualism, and ethnic prejudice among Flemish Roman Catholics: new evidence of a moderating effect, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34, 224-233.
- Billiet, J.B. (1998), Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België, *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(1), 33-54.
- Billiet, J.B. (2002), Proposal for questions on religious identity, pp. 339-383 (hoofdstuk 9) in *Development of the questionnaire*. Online documentatie <http://www.europeansocialsurvey.org>.
- Blau, J.R. (1996), The toggle switch of institutions: religion and art in the U.S. in the nineteenth and early twentieth centuries, *Social Forces*, 74, 1159-1177.
- Blokland, H. (1997), *Publiek gezocht: Essays over cultuur, markt en politiek*. Meppel: Boom.
- Bourdieu, P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Londen: Routledge.

- Bourdieu, P. (1991), Genesis and structure of the religious field, *Comparative Social Research*, 13, 1-44.
- Bryson, B. (1996), Anything but heavy metal: symbolic exclusion and musical dislikes, *American Sociological Review*, 61, 884-899.
- Caen, M. (2009). *Over smaken, voorkeuren en participatie. Een sociologische analyse van de Vlaamse leefstijlruimte, met bijzondere aandacht voor attitudinale leefstijlindicatoren*. Gent: Universiteit Gent, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen.
- Campbell, C. (2005 [1987]), *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. York: Alcuin Academics.
- Chan, T.W. & Goldthorpe, J.H. (2007), Social stratification and cultural consumption: the visual arts in England, *Poetics*, 35, 168-190.
- Chung, W. & Henderson, J.C. (2001), Americans on the Internet: utilitarian and social participation perspectives, *Sprouts*, 1(4), 81-108.
- Crumlin, R. (1998), *Beyond belief: modern art and the religious imagination*. Victoria: National Gallery of Victoria.
- Decraene, M. Laermans, R., Gielen, P. & Vander Stichele, A. (2007), De deelname aan de beeldende kunsten, pp. 116-139 in R. Laermans (red.), *Cultuurkijker – Cultuurparticipatie in Meervoud: Empirische Bouwstenen voor een Genuanceerde Visie op de Cultuurdeelname in Vlaanderen*. Antwerpen: Uitgeverij De Boeck.
- Dianteuil, E. (2003), Pierre Bourdieu and the sociology of religion: a central and peripheral concern, *Theory and Society*, 32, 529-549.
- DiMaggio, P. (1996), Are art-museum visitors different from other people? The relationship between attendance and social and political attitudes in the United States, *Poetics*, 24, 161-180.
- Dobbelaere, K. & Voyé, L. (2001), Religie en kerkbetrokkenheid: ambivalentie en vervreemding, pp. 117-152 in K. Dobbelaere et al. (red.): *Verloren Zekerheid: de Belgen en hun Waarden, Overtuigingen en Houdingen*. Tielt: Lannoo.
- Eijck, K. van & Knulst, W.P. (2005), No more need for snobbism: highbrow cultural participation in a taste democracy, *European Sociological Review*, 21, 513-528.
- Eijck, K. van & Lievens, J. (2008), Cultural Omnivorousness as a Combination of Highbrow, Pop, and Folk Elements: The Relation between Taste Patterns and Attitudes concerning Social Integration, [*Poetics*], 36, 217-242.
- Elkins, J. (2004), *On the Strange Place of Religion in Contemporary Art*. New York: Routledge.
- Elsner, J. (1996), Image and ritual: reflections on the religious appreciation of classical art, *Classical Quarterly*, 46, 515-531.
- Furnham, A. & Avison, M. (1997), Personality and preference for surreal paintings, *Personality and Individual Differences*, 23, 923-935.
- Furnham, A. & Walker, J. (2001), Personality and judgements of abstract, pop art, and representational paintings, *European Journal of Personality*, 15, 57-72.
- Frith, S. (1990), What is good music? *Canadian University Music Review*, 10, 92-102.
- Galbo, J. (2004), From 'The lonely crowd' to 'The cultural contradictions of capitalism' and beyond: the shifting ground of liberal narratives, *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 40, 47-76.
- Ganzeboom, H. (1989), *Cultuurdeelname in Nederland*. Assen: Van Gorcum

- Gell, A. (1998), *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Gouldner, A. (1979), *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York: Continuum Publishing Company.
- Guest, M. (2007), In search of spiritual capital: the spiritual as a cultural resource, pp. 181-200 in K. Flanagan & P.C. Yupp (red.), *A Sociology of Spirituality*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Hall, S. & Jefferson, T. (1976), *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Hutchinson.
- Halle, D. (1993), *Inside Culture: Art and Class in the American Home*. Chicago: The university of Chicago Press.
- Haynes, C. (2005), The culture of judgement: art and anti-Catholicism in England, c.1660 – c.1760, *Historical Research*, 78, 483-505.
- Hebdige, D. (1979), *Subculture: The Meaning of Style*. Londen: Methuen.
- Hooghe, M. (2003), Participation in voluntary associations and value indicators: the effect of current and previous participation experiences, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 32, 47-69.
- Knulst, W. (2005), *Alles had zijn Tijd: De Registratie en Beleving van de Tijdsorde onderzocht*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Kraaykamp, G. & van Eijck, K. (2005), Personality, media preferences, and cultural participation, *Personality and Individual Differences*, 38, 1675-1688.
- Lamont, M. (1992), *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Oosterbaan Martinius, W. (1985), *Schoonheid, welzijn, kwaliteit: over legitimerings- en toewijzingsproblemen in het kunstbeleid*. Amsterdam: Sociologisch Instituut, UvA.
- Peterson, R.A. (1997), Popular music is plural, *Popular Music and Society*, 21(1), 53-58.
- Rey, T. (2004), Marketing the goods of salvation: Bourdieu on religion, *Religion*, 34, 331-343.
- Roose, H. (2008), Many-voiced or unisono? An inquiry into motives for attendance and aesthetic dispositions of the audience attending classical concerts. *Acta Sociologica*, 51, 237-253.
- Schama, S. (2006). *The Power of Art*. Glasgow: HarperCollins Publishers.
- Scruton, R. (2008), *Waarom Cultuur Belangrijk is*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Sherkat, D.E. & Ellison, C.G. (1997), The cognitive structure of a moral crusade: conservative Protestantism and opposition to pornography, *Social Forces*, 75, 957-982.
- Silva, E.B. (2006), Distinction through visual art, *Cultural Trends*, 15, 141-158.
- Sintas, J.L. & Álvarez, E.G. (2002), The consumption of cultural products: an analysis of the Spanish social space, *Journal of Cultural Economics*, 25: 115-138.
- Srole, L. (1956), Social integration and certain corollaries: an exploratory study. *American Sociological Review*, 21, 709-716.
- Stap, T. van der (1991), Over het religieuze in de kunst: naar aanleiding van Rembrandt en Mark Rothko, pp. 88-99 in D. van Speybroeck e.a. (red.), *Kunst en Religie: Sporen van Reële Aanwezigheid*. Baarn: Ambo.

- Tas, J. van der (1998), 'Je (ne) sais quoi': Oordelen en vooroordelen over kunst. Assen: Van Gorcum.
- Veenstra, G. (2005), Can taste illuminate class? Cultural knowledge and forms of inequality, *Canadian Journal of Sociology*, 30, 247-279.
- Verter, B. (2003), Spiritual capital: theorizing religion with Bourdieu against Bourdieu, *Sociological Theory*, 21, 150-174.
- Verweij, J. (1998), *Secularisering tussen Feit en Fictie: Een Internationaal Vergelijkend Onderzoek naar Determinanten van Religieuze Betrokkenheid*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Wal, J. de (2008), De werkelijkheid van de hedendaagse Nederlandse religieuze kunst, *Kunstlicht*, 29(3), 6-9.
- Weber, M. (1968). *Economy and Society, Part II*. (redactie: G. Roth & C. Wittich). Californië: University of California Press.
- Weinstein, D. (2000), *Heavy Metal: The Music and its Culture*. New York: Da Capo Press.
- Wilterdink, N. (2005), Blijvende grenzen, *Boekman*, 65, 36-40.
- Wuthnow, R. (2008), Faithful audiences: the intersection of art and religion, pp. 127-146 in S.J. Tepper & B. Ivey (red.), *Engaging Art: The Next Great Transformation of America's Cultural Life*. New York: Routledge.
- Zuckerman, M., Ulrich, R.S. & McLaughlin, J. (1993), Sensation seeking and reactions of nature paintings. *Personality and Individual Differences*, 15, 563-576.